

Krzyż, spisa i miedziany byk. Kozacy-Zaporozcy w podręcznikach do historii Cerkwi ruskiej/rosyjskiej (1805–1917)¹

Norbert Morawiec

UNIwersytet HUMANISTYCZNO-PRZYRODNICZY
IM. JANA DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE
ORCID: 0000-0001-5025-5528

ABSTRACT

A cross, a lance and a copper bull. Cossacks-Zaporozhets in textbooks on the history of the Ruthenian/Russian Church (1805–1917)

The article presents an analysis of the history of the Zaporozhian Cossacks in selected textbooks on the history of the Ruthenian/Russian Church (1805–1917). Their authors – representing the Russian-Orthodox circles of oberprosecutors (Andrei Murawjow), “learned monks” (Platon Lewszyn, Filaret Gumilewski) and secular theological teachers (Piotr Znamieński, Aleksandr Dobrokłowski) – showed the history of Cossacks in various interpretive perspectives. They resulted from the source analysis, but more often – from the political and environmental affiliation of their authors.

¹ Materiał stanowi rozbudowaną i uzupełnioną wersję artykułu autora: *Козаки-запорожці в підручниках до історії руської Церкви (1805–1917)* [w:] *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертій Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006 р.)*, Київ 2007, s. 28–34.

KEY WORDS: history of historiography, Cossacks, learned monks, oberprosecutors of the Holy Synod, textbooks on the history of the Ruthenian/Russian Orthodox Church

SŁOWA KLUCZOWE: historia historiografii, Kozacy, uczeni mnisi, oberprokuratorzy Świętobliwego Synodu, podręczniki do historii Cerkwi ruskiej/rosyjskiej

Почему этот курс вводится в духовных школах России? Потому, что многие выпускники семинарий, особенно в регионах исторического проживания казаков, назначаются Священноначалием духовно окормлять казачьи общества. А значит, пастыри должны знать особенности своей паствы, историю, культуру, традиции казаков. Казачество в истории России всегда играло особую роль – оно населяло окраины страны, защищая его рубежи. Приходя на новые земли, казаки приносили с собой земледелие, а для общинной жизни – Крест и Евангелие.

*Святейший Патриарх Московский
и всея Руси Кирилл²*

1. Wstęp

Tematyka dziejów Kozaczyzny i ich artykulacji cieszy się dużym zainteresowaniem badaczy³, ale wiąże się także z naukowym – często podbudowanym ideologicznie i politycznie – dyskursem. Dyskurs ten przekłada się na politykę historyczną Ukrainy, Rosji, Polski oraz innych państw Europy Środkowej i Wschodniej. Jej doskonałą prezentacją są podręczniki szkolne i akademickie. Jak zauważył historyk Bartłomiej Szyndler, wszelkie „uczone rozprawy” dotyczące Kozaczyzny – poza wąskim kręgiem

² Fragment raportu patriarchy Moskwy Cyryla I (Gundiajewa) dotyczącego potrzeby organizacji kursu historii Kozaków w szkolnictwie duchownym. Синодальный комитет по взаимодействию с казачеством и Учебный комитет Русской Православной Церкви провели вебинар, посвященный преподаванию истории казачества в духовных школах, „Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата”, 31.10.2020, <http://www.patriarchia.ru/db/text/5713532.html> [dostęp: 3.05.2021].

³ Zob. prace takich badaczy, jak: M. Nagielski, *Stan badań nad Kozaczyzną w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej (1998–2001)* [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*, H. Stańczyk (red.), Toruń 2002, s. 240–245; M. Franz, *Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań* [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. 2, B. Miśkiewicz (red.), Poznań 1998, s. 83–99; *idem, Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulaty badawcze* [w:] *Polska historiografia wojskowa...*, s. 233–239; С.О. Багро, *Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії*, „Наукові записки НАУКМА. Історичні науки” 2013, т. 143, s. 48–55;

Ю.О. Лебедева, *Питання виникнення козацтва в сучасній українській історіографії*, „Сіверщина в історії України” 2015, вип. 8, s. 102–106; И.Ю. Юрченко, *История изучения казачества в отечественной и эмигрантской историографии XV–XX столетий: Историография казачества*, Кн. 1: *Монография*, Москва 2013; Н.И. Никитин, *Учебные пособия по истории казачества и некоторые проблемы современной историографии*, „Российская история” 2019, вып. 4, s. 148–164.

4 B. Szyndler, *Powstanie Bohdana Chmielnickiego w świetle historiografii polskiej*, „Південний Архів (Історичні науки)” 2004, вып. 16, s. 23.

5 W poszczególnych pracach można odnaleźć obydwie formy: „ruski” i „rosyjski”, są one rozumiane jako tożsame.

6 Zob. opracowywaną od 1991 r. serię wydawniczą *Материалы по истории Церкви*, wydawaną przez *Общество любителей церковной истории* (Товарищество Милосников История Церкви).

badaczy specjalistów – nie mają szerszego społecznego odbioru. Zupełnie inaczej – pisał autor – rzecz się ma z podręcznikami. Trafiają one do szerokiego grona odbiorców i „kształtują często na całe życie ich świadomość historyczną, a także wpływają na utrwalenie takich, a nie innych stereotypów, w których wiedza miesza się z tradycją i legendą”⁴. Zwróćmy uwagę na tematykę dziejów Kozaczyzny prezentowaną w XIX w. w podręcznikach do historii Cerkwi ruskiej/rosyjskiej⁵. Nauka radziecka pragnęła fakt ich istnienia wymazać z ludzkiej pamięci. Po upadku komunizmu nastąpiło wyraźne nimi zainteresowanie. Badacze rosyjscy postanowili przypomnieć ich zawartość, odszukać poszczególne dzieła, poddać je reedycji⁶. Niestety, podczas ich opracowywania rzadko dodawali do nich obudowę naukową, a jeszcze rzadziej przyznawali, że interpretacje w nich zawarte mają kulturowy charakter, wynikają z uświadomionych i nieuświadomionych założeń badawczych, a także politycznych oczekiwań wobec ich autorów. Podręczniki te, drukowane w wielonakładowych wydaniach, trafiały do rąk czytelników, którzy traktowali je jako dzieła współczesnych historyków. Oferowały im zatem określoną dziejową wykładnię, ale i formułowały ich pamięć kulturową. Często czytelnik ten był naukowcem, historykiem, więc dzieła te – wobec odnotowywanego jeszcze z początkiem XXI w. braku literatury poświęconej cerkiewnym dziejom – inspirowały go badawczo, generowały konkretne interpretacje, wyznaczały kierunki kolejnych naukowych poszukiwań. Wszelako każdy z tych podręczników jest niezwykle ważny dla nauki historycznej. W XIX stuleciu spełniały funkcję pomocy dydaktycznej w szkolnictwie cerkiewnym, konstruuując postrzeganie dziejów przez kolejne pokolenia Rosjan. Były nie tylko indywidualnym dziełem konkretnego historyka, ale i kulturowym produktem, elementem mnemohistorycznym stanowiącym odzwierciedlenie pamięci kulturowej, zbiorową konstrukcją określonego środowiska, szkoły itd. Warto zatem przyjrzeć się bliżej owym podręcznikowym

narracjom, wybrane poddać analizie, osadzić w kulturowym kontekście, ale i zapytać o obrazy Kozaczyzny w nich zawarte.

2. Historiografia synodalna

Przed przystąpieniem do analiz rozpatrywane przede mnie podręczniki należy osadzić w określonym kontekście historyczno-kulturowym. Powstały one w tzw. okresie synodalnym, który przez dwa wieki wyznaczał egzystencję rosyjskiej Cerkwi prawosławnej (1721–1917). Piotr I – pamiętając bunt strzelców z 1682 r. i rolę w nim patriarchy moskiewskiego oraz całej Rusi Joachima (1621–1690), kiedy to ćwiartowano ciała jego krewnych, a ich głowy wbijano na spisy – postanowił poddać Cerkiew rosyjską głębokim reformom. Po historyczno-prawno-teologicznej konsultacji ze sprowadzonym z Kijowa Teofanem Prokopowiczem (1681–1736) rozwiązał instytucję Patriarchatu, powołał Świątobliwy Synod (1721), a na jego czele ustanowił urzędnika cywilnego w randze oberprokuratora (od 1722)⁷. W XVIII w. często był nim wojskowy, który nie ukrywał lekceważącego stosunku do wiary, Cerkwi i episkopatu⁸, ale i potrafił wyegzekwować założenia reformy⁹. Przemiany nastąpiły w wieku XIX. Kandydaci na urząd oberprokuratora starali się zaprezentować decydom konkretną wizję polityki konfesyjnej i historycznej „imperium”¹⁰. Dlatego wywodzili się ze środowiska urzędników-intelektualistów, zajmowali się badaniami, studiowali prace teologiczne, pisali dzieła historyczne, a ich głównym zadaniem było naukowe uzasadnienie potrzeby istnienia cerkiewnego ustroju synodalnego. „Synodalny” charakter miały zatem studia badawcze Prokopowicza oraz jego ideowych naśladowców (do których należał Wasilij Tatiszczew), ale i intelektualna twórczość oberprokuratorów – poszukiwania archiwalne Aleksieja Musin-Puszkina (1744–1817), analityczne dzieła relacjonujące stosunki katolików z prawosławiem Aleksandra Golicyna

7 A. Drozdek, *Feofan Prokopovich: from theology to politics*, „Studia Gdańskie” 2010, vol. 27, s. 195–199.

8 Пор. И.К. Смолич, *История Русской Церкви, 1700–1917* [w:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, А.В. Назаренко (ред.), Москва 1996, s. 150–173.

9 Szerzej: С.А. Мишанов, *Полковник И.В. Болдин – первый обер-прокурор Синода*, „Военный академический журнал” 2014, № 4 (4), s. 29–41.

10 Zob. Ф.В. Благовидов, *Обер-прокуроры Святейшего синода в XVIII и в первой половине XIX столетия: (отношения обер-прокуроров к Св. синоду): опыт церковно-исторического исследования*, Казань 1900.

¹¹ М. Раев, *Соблазны и разрывы: Георгий Флоровский как историк русской мысли* [w:] *Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ*, Ю.П. Сенокосова (ред.), Москва 1995, s. 284.

¹² Szerzej: И.В. Лобанова, *Иерархия Русской Православной Церкви и синодальная система (конец XIX – начало XX вв.)* [w:] *Церковь в истории России*, сб. 6, Е.В. Белякова (ред.), Москва 2005, s. 197–207.

(1773–1844), Dmitrija Tołstoja (1823–1889) i Konstantina Pobiedonoscewa (1827–1907) czy wielotomowe syntezy cerkiewnych dziejów Antona Kartaszewa (1875–1960).

Oczywiście „synodalna” rzeczywistość rzutować musiała na sytuację samego duchowieństwa prawosławnego. Przekształciło się ono w zamkniętą kastę grupującą mentalnie rozdwojone duchowieństwo „białe” i „czarne” oraz – podporządkowaną władzy świeckiej – hierarchię wyższą, złożoną z tzw. uczonych mnichów (monachów)¹¹. Hierarchia wyższa miała stanowić duchowo-intelektualną elitę. Wynikało to z zamysłu Piotra I, który pragnął „upaństwowić” ową „monaszę” egzystencję, zakonników skierować do pracy w przytułkach i szpitalach, a z części z nich wyodrębnić hierarchów-urzędników zajmujących się cerkiewną administracją, cenzurą oraz szkolnictwem. Przy czym ich działalność poddano regulacjom – musieli przechodzić przez kolejne godności zakonne i cerkiewne, stanowiska w oświacie teologicznej oraz – szczególnie od połowy XIX w. – zabiegać o naukowe stopnie. Wiązało się to z częstymi przenosinami na nowe miejsce pracy duszpasterskiej i akademickiej, a wynikało z przemyślanej „synodalnej” strategii. Chodziło o to, by żaden hierarcha – mający przecież duchową władzę nad określonym terenem podległym cerkiewnej jurysdykcji – nie mógł związać się na dłużej z niższym duchowieństwem oraz społecznością wiernych¹². Zauważmy, iż rzutowało to także na jego pozycję akademicką – nie mógł on kształtować wokół siebie środowiska naukowego. Chciano unaocznic mu jego podległość w stosunku do oberprokuratora, Synodu, przyrównać do cerkiewnego urzędnika. Jednocześnie „mnich” ten – otrzymując przydział do pracy w seminarium czy akademii – był zobligowany do przygotowania pomocy dydaktycznych, pisania podręczników. Dotyczyły one nauk teologicznych, ale także historii Cerkwi (powszechnej i ruskiej/rosyjskiej). Wielu autorów kontynuowało swoje zainteresowania: podczas posługi wertowali eparchialne archiwa, pisali – jak Jewgienij Bołchowitinow (1767–1837) czy Makary

Bułgakow (1816–1882) – „historie Cerkwi”, natomiast najnowsza metodologię badawczą łączyli z providencjalistycznym poglądem historiozoficznym¹³. Co więcej, tacy badacze jak Płaton Lewszyn (1737–1812) czy Filaret Drozdow (1783–1867) potrafili stworzyć wokół siebie środowisko teologów-historyków, którzy swą działalność intelektualną pragnęli osadzić na duchowych podstawach (np. tradycji hezychazmu – „modlitwa myślna”), tj. poza synodalną rzeczywistością¹⁴.

Jeszcze inny charakter miała twórczość badaczy świeckich. Jako potomkowie parafialnych duchownych prawosławnych przechodzili kolejne etapy cerkiewnej oświaty (szkoły i seminaria), a po ukończeniu akademii teologicznych byli zatrudniani jako wykładowcy. Mogli stać się duchownymi tzw. białymi (doskonałym przykładem takiego historyka był Aleksandr Gorski, 1812–1875) lub zasilali środowisko naukowe badaczy świeckich. Ponieważ nie przyjmowali święceń zakonnych, nie mogli dołączyć do „uczonych mnichów”. Nie podlegali przez to „duchownemu” nadzorowi, byli otwarci na prądy intelektualne płynące ze strony świeckiej nauki rosyjskiej oraz tzw. zachodniej. W tym kontekście wystarczy wspomnieć takich badaczy, jak Aleksiej Lebiediew (1845–1908), Nikołaj Głubokowski (1863–1937) czy autorzy podręczników do historii Cerkwi: Piotr Znamieński (1836–1917), Aleksander Dobrokłowski (1856–1937), Paweł Malicki (1851–1919). Badacze świeccy nie byli także przymuszani – jak „uczni mnisi” – do ciągłych przemieszczeń. Dlatego ich działalność naukowa wyznaczać mogła zainteresowania studentów oraz prowadzić do powstania środowisk i szkół naukowych. Doskonałym przykładem jest działalność Michaiła Kojalowicza (1828–1891) i jego „szkoły”. Wraz ze swoimi studentami prowadził on badania dotyczące dziejów cerkiewnych, kultywował ideę „zachodnioruską”, ale także wyznaczył decydom politykę konfesyjną i historyczną „imperium” na tzw. zachodnich jego terenach¹⁵. Niestety działalność badaczy musiała mieć synodalny charakter. Wszelkie ich prace badawcze, przede

13 Szerzej: Н.И. Солнцев, *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*, Нижний Новгород 2005.

14 Szerzej: А.И. Осипов, *Что такое учёное монашество? По творениям и письмам святителя Игнатия (Брянчанинова)*, „Богословский вестник” 2019, № 4 (35), s. 118–129.

15 N. Morawiec, *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”* [w:] *Crossroads. From Rus’ to...*, R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (eds.), Częstochowa–Humań–Poznań 2015, s. 103–123.

16 Рог. А.П. Лебедев, *Взгляд на условия развития церковно-исторической науки у нас [w:] „Великий и в малом...”*. Исследования по истории Русской Церкви и развития русской церковно-исторической науки, Санкт-Петербург 2005, s. 96–113.

17 Zob. А.А. Соловьев, *Академик Е.Е. Голубинский в интерьере эпохи*, „Интеллигенция и мир: российский междисциплинарный журнал” 2020, № 3, s. 110.

18 Zob. N. Morawiec, *Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratoraska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego [w:] Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.)*”, Київ 2011, s. 124–133.

19 А.М. Панченко, *О смене писательского типа в петровскую эпоху*, „XVIII век” 1974, т. 9, s. 123–124.

20 Na temat Prokopowicza historyka: Т.К. Кириллова, *Русская историография петровских реформ*, „Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России” 2005, № 1 (25), s. 47; М.В. Храпко-Магала, *Переиздания литературного наследия Ф. Прокоповича в XVIII–XX вв. и проблемы редактирования*, „Текст. Книга. Книгоиздание” 2012, № 2, s. 72.

wszystkim wykorzystywane w szkolnictwie teologicznym podręczniki do historii Cerkwi, poddawano surowej kontroli m.in. rektora uczelni (w której zatrudniony był ich autor), diecezjalnego biskupa, członków Świętobliwego Synodu, oberprokuratora. Przy czym sprawdzano ich przydatność dydaktyczną, ale i poprawność polityczną oraz teologiczną¹⁶. Przykładem historyka, którego interpretacje nie zostały zaakceptowane przez naukę „synodalną”, był Jewgienij Gołubinski (1834–1912)¹⁷.

W ramach ustroju synodalnego możemy zatem wyodrębnić synodalną naukę, w tym historiografię, a w jej łonie synodalną historiografię cerkiewną („uczeni monachowie” i duchowieństwo „białe”) oraz synodalną historiografię świecką. W tej ostatniej wyodrębnić należy historyków, którzy zostali związani z ustrojem synodalnym poprzez fakt ich zatrudnienia jako pracowników szkolnictwa duchownego, oraz podporządkowanych bezpośrednio władcy rosyjskiemu historyków-oberprokuratorów/obersekretarzy. Właściwie przez cały okres istnienia synodalnej rzeczywistości istniała rywalizacja między poszczególnymi dziejowymi interpretacjami, ale jednocześnie podlegały one procesowi stałej (re)konstrukcji w łonie cerkiewnego dyskursu intelektualnego¹⁸.

3. Zdraycy czy bohaterowie?

W Rosji problematyka Kozaków-Zaporozców ściśle wiązała się z linią polityczną przyjmowaną w danym momencie przez państwo. Niewątpliwie na historiograficzny ich obraz wpłynęły wydarzenia wojny północnej, powstała hetmana Iwana Mazepy, oblężenie Baturynu (1708), bitwa pod Połtawą (1709). Głównym jego konstruktorem był – wspomniany już – Teofan Prokopowicz, twórca reformy synodalnej, propagator idei „uczonych mniichów” (właściwie ich ideowa kwintesencja)¹⁹ oraz – jak zobaczymy – historyk²⁰. Pragnąc wywyższyć znaczenie Piotra I w dziele zwycięstwa nad Szwedami, przedstawił on własną interpretację „zdrady” Iwana Mazepy oraz

analizę genezy Kozaczyzny. Ukazywał przebiegłość Mazepy, umiłowanie do spisków, ambiwalentny stosunek do religii, poparcie dla łacinników (co potwierdzać miała nałożona na hetmana anatema zatwierdzona przez kijowskich i moskiewskich hierarchów)²¹. Natomiast analizując Kozaczyznę, wskazał jej wieloetniczne i wielokonfesyjne pochodzenie, głównie zaś przeciwstawił Kozaków Rusinom (Rosjanom). Akcentował bowiem „barbarzyńskie”, pełne przemocy i anarchii zwyczaje tych pierwszych oraz pokojowe nastawienie, umiłowanie cara i Cerkwi drugich. Kozacy – jego zdaniem – popierając Szwedów i Karola XII, stali się zdrajcami Rosji-ojczyzny i Matki-Cerkwi, gdyż obiecali Polakom (Leszczyński) oddanie terytoriów ruskich (rosyjskich) oraz wzmocnienie unii²². Jednocześnie Prokopowicz dowodził, że przeciw Kozakom i Szwedom wystąpił ruski „lud” i wywołał narodowe powstanie²³. Oczywiście, ponieważ w refleksjach hierarchy nie był on podmiotem dziejów, nie mógł doprowadzić do połtawskiego zwycięstwa. Dokonał tego Piotr I, mąż opatrnościowy, wódz, ale przede wszystkim obrońca miłującego go „ludu” ruskiego (rosyjskiego)²⁴. Taką wizję przejęli kolejni badacze, a najbardziej „barbarzyński” obraz Kozaków przekazał – piszący w celu zapewnienia Katarzynie II historycznej wykładni likwidacji Siczy Zaporoskiej (1775) – Gerhard Friedrich Müller²⁵. Jednakże pod koniec XVIII w. – ze względu na powstanie Pugaczowa, a może bardziej z powodu dostrzeganej „kozackiej świadomości” – na Ukrainie zachodziły poważne przemiany²⁶. Stojąc na gruncie „Wielkiej” Rosji, ośrodki władzy zmuszone były ignorować osobliwości etniczne i narodowościowe na zachodnich terenach „imperium”. Przyłączeniu Ukrainy do Rosji towarzyszyła prowadzona przez władze centralne polityka unifikacji prawno-administracyjnych, a co ważniejsze – integracja kozackiej starszyny z wszechrosyjską szlachtą. Charakterystyczny był brak ufności do tamtejszej wyższej hierarchii cerkiewnej. Przyłączeniu metropolii kijowskiej do Patriarchatu Moskiewskiego

21 Феофан [Е. Прокопович], *История императора Петра Великаго от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. Сочиненная Феофаном Прокоповичем, после бывшим архиепископом Великаго Новагорода и Великих Лук. Изданная с обретающагося, в Кабинетской архиве дел его императорскаго величества...*, изд. второе, Москва 1788, s. 184–189.

22 *Ibidem*, s. 235–241.

23 *Ibidem*, s. 222–223.

24 Zob. В.М. Перевощиков, *Материалы для Истории Российской словесности. Феофан Прокопович 1 (1822) [w:] Русская литература в восприятии казанской интеллигенции. Учеб. пособие: хрестоматия, Л.Я. Вороновой, М.М. Сидоровой (ред.), Казань 2013, s. 109.*

25 *Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г.Ф. Миллера, бывшаго исторіографа російскаго, писанныя на рускомъ и нѣмецкомъ языкахъ и хранящіяся въ московскомъ главномъ Аривѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ*, Москва 1846.

26 Д.І. Дорошенко, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія, Політологія, Право*, Київ 1996, s. 19–72; І.І. Колесник, *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*, Київ 2000, s. 161–203.

27 O. Шуба, *Релігія в етно-національному розвитку України (політологічний аналіз)*, Київ 1999, s. 95–97.

28 I. Torbakow, *Swój czy obcy? Stereotyp Ukraińca w Rosji XVII–XVIII wieku*, „Zeszyty Historyczne” 1998, z. 125, s. 116.

29 Zob. N. Morawiec, *Between the royal throne and the royal doors. Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the synodal period and the historiography of the so-called learned monks* [w:] *Boym et cetera*, A.W. Mikołajczak, M. Miazek-Męczczyńska, R. Dymczyk (eds.), Poznań 2015, s. 147–174.

30 Р.М. Введенский, *Платон Левшин, митрополит Московский* [w:] *Великие духовные пастыри России*, А.Ф. Киселева (ред.), Москва 1999, s. 397–425.

towarzyszyło nie tylko usuwanie wszelkich elementów ukraińskiej kultury z życia cerkiewnego – nie wyłączając ukraińskiego języka liturgicznego – lecz także wpływ szlachty ruskiej na egzystencję Cerkwi i narzucanie jej prawosławno-rosyjskiego sposobu życia, jak również przesunięcie centrum oświatowo-kulturowo-religijnego z Kijowa do Moskwy²⁷. W świadomości rosyjskiej ukształtowany w XVIII w. obraz Ukraińca-mazepińca, zawsze skorego do zdrady Kozaka, na pograniczu XVIII i XIX w., w znacznym stopniu na skutek lojalistycznej postawy wysokich warstw społeczności ukraińskiej, zmienił się w stereotyp lojalnego Małorusa jako „śmiesznego i malowniczego wariantu Wielkorusa”²⁸.

Wszelako po wybuchu rewolucji, w 1789 r. w otoczeniu historyków tworzących politykę historyczną dla Katarzyny II pojawiła się potrzeba nadania Kozaczyźnie nowego znaczenia. Chodziło o podstawową dla monarchii kwestię, udowodnienie, że w Rosji nie dojdzie do rewolucji, a jej tereny – także te zagarniane (Sicz, Gruzja, Krym) – mają dawny ruski (rosyjski) i prawosławny charakter²⁹. W dziejowych narracjach Kozacy ulegli zatem rusyfikacji, a ich „inność” starano się wytłumaczyć wpływem ciężkich kresowych warunków egzystencjalnych. Co więcej, Kozacy przeistoczyli się w obrońców rosyjsko-prawosławnego pogranicza przed najezdami Polaków, Turków i Tatarów. Przestali zatem być „zdrajcami-mazepińcami” i „barbarzyńcami”, których należy cywilizować, czy „śmiesznymi” odpowiednikami „Wielkorusów”, stali się rosyjsko-prawosławną awangardą na zachodnich kresach Rusi (Rosji).

4. Uczeni mnisi

Przejdźmy do kolejnego etapu analiz i zwróćmy uwagę na „kozackie” narracje w podręcznikach „uczonych mnichów”. Przedstawioną powyżej przemianę interpretacyjną dostrzeżemy w twórczości archimandryty Ławry Troicko-Sergiejewskiej i metropolity moskiewskiego Płatona Lewszyna (1737–1812)³⁰. Choć w swojej

twórczości najwięcej uwagi poświęcił problematyce teologicznej³¹, nieobce mu były także zainteresowania nauką historyczną. Jego *Krótką historią cerkwi rosyjskiej* opublikowana w 1805 r.³² służyć miała jako podręcznik w szkolnictwie cerkiewnym. Będąc „monachem”, akcentował przewodnictwo zakonnych hierarchów w polityce i administracji cerkiewnej, hegemonię nad rosyjskimi duszami, ale także wyłączność na badania z dziedziny teologii i cerkiewnej historii. Narrację oparł na ideach trójjedynej – złożonej z Wielko-, Mało- i Białoruskich odłamów – Rosji i kijowskiej Rusi jako „pramatki” narodowych dziejów oraz Kozaka jako jej obrońcy przed wynarodowieniem i latynizacją – niebezpieczeństwami płynącymi od Rzymu, Rzeczypospolitej, a po unii brzeskiej (1596) – ze strony Kościoła unickiego³³. Duże znaczenie w tekście miało ukazanie – mającej ponaddziesięcioletni charakter – „papistowskiej” polityki zmierzającej do zagarnięcia terytoriów ruskich i zamieszkującej je społeczności prawosławnej. Kwintesencją tejże polityki była owa unia brzeska, która nie tylko doprowadziła do powstania Kościoła unickiego, ale i zdominowania przez katolicyzm ziem odwiecznie prawosławnych. To właśnie prześladowania ze strony łacinników doprowadziły do powstań kozackich. Zdaniem Platona Kozacy

ze względu na ucisk ich wiary chwycili za broń pod wojenną ręką Hetmana Kosińskiego i wielkie w Polsce uczynili spustoszenie. Ta sama przyczyna była przy Hetmanie Zaporoskim Chmielnickim, tak że cała Małorosja oddzieliła się od Polski i oddała się pod błogosławione władztwo Ogólnorosyjskie i poprzez to zaraza Unii w tej części terytorium została wyniszczona³⁴.

Podczas analiz warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię, doskonale prezentującą jego „mniszą” manierę interpretacyjną. Autor ubolewał bowiem, że „zgubnej” unii przeciwstawili się „nie duchowni, jak spodziewać

31 *Православное учение или сокращенное христианское Богословие* (Москва 1975); *Богословие* (Санкт-петербург 1768), *Сокращенный катихизис для священно – церковно – служителей* (Москва 1775); *Краткий катихизис для дѣтей* (Москва 1775).

32 *Краткая церковная Россійская исторія сочиненная Митрополитомъ Платономъ* (Москва 1805).

33 N. Morawiec, *Unia brzeska w twórczości historycznej Platona Lewszyna* [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, S. Chałbiziewicz, M. Melnyk, K. Szulborski (red.), Olsztyn 2006, s. 193–215.

34 Платон (Левшин), *Краткая церковная Россійская исторія сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 2, Москва 1823, s. 111 (tu i w kolejnych cytatach – tłum. własne).

35 *Начертание церковно-библейской истории* (Санктпетербург 1816).

36 *Начертание церковной истории отъ библейскихъ временъ до XVIII вѣка въ пользу духовнаго юношества* (т. 1–2, Санктпетербург 1817).

37 Por. także *От издательства* [w:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, s. I–VI.

38 Н.И. Солнцев, *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Серия История” 2003, вып. 1 (3), s. 159.

39 Szerzej: N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, s. 103–114.

się należało, ale Dnieprowscy i Zaporoscy Kozacy”. W tej perspektywie dostrzec można ważną dziejową rolę, jaką Płaton powierzył Kozaczyźnie. Miała ona wręcz soteriologiczny wymiar, gdyż nie tylko zbawiła Rosję i jej prawosławną społeczność wiernych przed katolicką niewolą, ale także wskazała ruskiej hierarchii wykładnię przyszłych działań.

Wizja ta stała się niezwykle w nauce popularna, ewoluowała w podręcznikach Filareta Drozdowa³⁵ i Ilariona Smirnowa³⁶, a nowy kontekst interpretacyjny otrzymała w pracy arcybiskupa czernichowskiego Filareta Gumilewskiego (1805–1866)³⁷. Wydawana w latach 40. XIX w. *Historia rosyjskiej Cerkwi w 5 tomach* – szeroko komentowana w naukowych gremiach Rosji – przyniosła autorowi znaczną sławę i utorowała drogę karierze cerkiewno-akademickiej. W formie skróconej ukazała się natomiast w 1859 r. i w takiej wersji trafiła jako podręcznik do cerkiewnej oświaty. Filaret – tak jak jego poprzednicy – akcentował przewodnictwo zakonnych hierarchów w polityce i administracji cerkiewnej, hegemonię nad rosyjskimi duszami oraz wyłączność na badania z dziedziny teologii i cerkiewnej historii, a „maniera” ta – dodajmy – zauważona została w jego twórczości przez „synodalnych” cenzorów³⁸. Nie dziwi zatem, że główny czynnik antyunijny po 1596 r. widział on w działalności cerkiewnych hierarchów³⁹. Genezę unii postrzegał w lacyfikacji, zainicjowanej przez Kościół katolicki i wspieranej przez władców polsko-litewskich. Doprowadziła ona nie tylko do osłabienia prawosławnego duchowieństwa, ale także polonizacji magnaterii oraz szlachty ruskiej. Po zatwierdzeniu aktu unijnego strona katolicka rozpoczęła brutalną pacyfikację prawosławia (zamykanie cerkwi, odbieranie klasztornych majątków, zakaz sprawowania liturgii, obrzędów). Co więcej, rozpoczęto krwawe prześladowania. Doprowadziło to do kozackiej reakcji. Filaret hagiograficzną manierą ukazywał postać hetmana Nalewajki, który jako „płomienny obrońca wiary rodzinnej [...] obronił ojczyznę, szczęśliwie rozbił

Lachów i starał się, aby powróciło słabe duchowieństwo do swoich obowiązków związanych z wiarą”. Jednakże został on – zdaniem badacza – podstępem aresztowany i uwięziony: „Tutaj dniem i nocą nie dawali hetmanowi odpoczynku, straże budziły go obuchem siekiery, a na trzeci dzień on i deputaci zostali wyprowadzeni na plac, posadzeni do miedzianego byka i powoli spaleni”⁴⁰. Jak stwierdzał Filaret: „Tą zbrodnią naruszono wszystkie prawa polityki, obyczajaju, rozsądku i czci”⁴¹. Jeszcze bardziej udrumatyczną wizję Filaret zaprezentował, omawiając kolejne powstania kozackie. Z reguły starcia zbrojne były wygrywane przez Kozaków. Natomiast Polacy wykorzystywać mieli wszelkie sposobności, by pozbyć się z ich strony zagrożenia. Hetman Pawluk został napadnięty po podpisaniu pokoju i rozejściu się jego wojsk, po czym aresztowany, wywieziony do Warszawy, gdzie mu „żywcem zerwali skórę z głowy, po czym odrąbali głowę”, a Kozaków „pozbawili wszelkich praw i wolności”⁴². Jeszcze bardziej krwawo rozprawiono się z kolejnym hetmanem. Polacy zwolnieni przez duchowieństwo katolickie z podpisanego rok wcześniej aktu ugody „hetmana Ostranicę wraz z jego 37 podkomendnymi w czasie pielgrzymki do klasztoru aresztowali i odesłali do Warszawy”. Tam też hetman i jego towarzysze z całymi rodzinami zostali bestialsko zamordowani (łamani kołem, przebijani spisami, paleni żywcem)⁴³.

Pomimo nacisków ze strony króla Władysława IV magnaci – wraz z katolickim duchowieństwem – nie zakończyli prześladowań, zamykali cerkwie i budowali kościoły, traktowali prawosławnych jak pogan. Pomoc nadeszła ze strony kolejnego hetmana – Chmielnickiego. Wywołane przez niego powstanie nie wynikało z faktu, „iż Lachy niesprawiedliwie odbierali domy i wioski” Kozakom, pozbawiali ich „ziemskiej ojczyzny” czy obciążali pracą jak w czasach „bezlitosnego faraona”, raczej z przekonania, „że Lachy zmuszali ich do porzucenia pobożnych dogmatów i przyłączenia do bluźnierstwa”⁴⁴. Jednakże – mimo doznanych klęsk militarnych – Polacy nie

40 Филарет (архиеп.), *Сокращенная история русской церкви*, Санкт-Петербург 1869, s. 185–186.

41 *Ibidem*, s. 186.

42 *Ibidem*, s. 189–190.

43 *Ibidem*, s. 190.

44 *Ibidem*, s. 191.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*, s. 192–195.

47 Zob. A. Kościółek, *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020.

48 И.К. Смолич, *op.cit.* Por. także: С.В. Римский, *Российская Церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов)*, Москва 1999, s. 52–53.

49 А.Н. Муравьев, *Письма о богослужении. Издание в двух томах*, т. 1, Москва 1993.

50 *Idem*, *История Российской Церкви*, Санктпетербург 1838.

chcieli zgodzić się na likwidację unii ani na jakiegokolwiek ustępstwo względem prawosławia. Co więcej – jeszcze bardziej zaczęli je prześladować. Dlatego też Chmielnicki zdecydował się na ważny krok – zwrócił się o pomoc do władcy rosyjskiego⁴⁵.

Co ciekawe, doświadczany przez Cerkiew prawosławną na Rusi okres polsko-katolickich prześladowań przynieść miał – w opinii Filareta – także pozytywne skutki. Prócz Kozaków zainteresowanie sprawami Cerkwi okazały bractwa cerkiewne. Organizowały one szkolnictwo i prowadziły działalność edytorską, przez co przysłużyły się przygotowaniu do pracy duszpasterskiej prawosławnego duchowieństwa. To ostatnie stało się „wyedukowane”, „oświecone”, świadome swoich praw i przygotowane do zjednoczenia Rusi z Rosją⁴⁶.

5. Historiografia „oberprokuratorowska”

Przejdźmy do kolejnego badacza, tym razem reprezentującego „synodalną” wizję dziejów – Andrieja Murawjowa (1806–1874). Był on urzędnikiem (obersekreterzem) przy oberprokuratorze Synodu, jednocześnie – głęboko wierzącym prawosławnym Rosjaninem⁴⁷. Znany był ze swych przyjaznych stosunków z hierarchami, szczególnie z metropolitą Filaretem (Drozdowem). Kiedy w 1856 r. urząd oberprokuratora otrzymał Andriej Tołstoj, Murawjow przekazał mu sprawozdanie *O położeniu Kościoła prawosławnego w Rosji*, w którym apelował o ograniczenie władzy oberprokuratora i odrodzenie godności patriarchy w Rosji⁴⁸. Także jego prace (popularyzatorskie i naukowe) miały duży wpływ na duchowieństwo cerkiewne, były także szeroko znane wśród prawosławnej społeczności rosyjskiej⁴⁹. W 1838 r. ukazała się jego *Historia...*, która miała być pomocą dydaktyczną w szkolnictwie cerkiewnym⁵⁰. Przy czym pisana była w okresie, kiedy Murawjow starał się o godność oberprokuratorowską. Zyskała zatem „synodalny” charakter. Jej autorowi zależało, żeby zmanifestować poparcie dla rosyjskiego władcy

i ustroju synodalnego, ale także przedstawić wszelkie wewnętrzne (sekty, raskoń) i zewnętrzne (wolnomyślicielstwo, katolicyzm) niebezpieczeństwa. Oczywiście głównym z nich był katolicyzm. Dlatego w kolejnych rozdziałach Murawjow prezentował etapy zmyślnej polityki katolików zmierzającej do przejęcia i latynizacji ziem rosyjskich i społeczności wiernych. Skrajnym przypadkiem owej latynizacji była unionizacja, a jej kwintesencją – unia brzeska⁵¹. Murawjow akcentował, że zapędem Polaków-katolików przeciwstawił się ks. Konstanty W. Ostrogski oraz działacz polityczny i zdolny pisarz Piotr Mohyła. Jednakże najznaczącą siłę umiejącą bronić interesów prawosławia autor dostrzegął w Zaporoskiej Sicy, „która jako jedyna z niedostępnych wysp Dnieprowskich podnosiła wyzwajające orężę dla obrony swoich współmieszkańców i współwyznawców”⁵². Badał argumentował:

Hetmani jej, jeden za drugim, powstawali przeciwko okrutnym wojewodom, bili się z lepszymi wodzami przy zmiennym szczęściu; to napędzali strachem granice Polski, wszędzie niszcząc kościoły, gdyż pierwszymi wrogami ich było duchowieństwo rzymskie; to popadali sami w ręce nielitościwych wodzów polskich i kończyli życie w przerażających mękach; ale los Pawluka, Ostranicy i innych śmiałych atamanów nie zstraszył ich mężnych następców, gdyż powrozy fałszu wyzwalały ogólne cierpienie, dopóki nie pojawił się na Ukrainie wielki mąż, pobudzony zaciętością krwawych krzywd, który zdecydował się na koniec zrzucić jarzmo Polski i uczynić Małorosję jednowierną Rosji⁵³.

Tak więc przyczynę wystąpień kozackich pod koniec XVI i na początku XVII w. oraz największego powstania pod wodzą Chmielnickiego Murawjow widział w czynnikach religijnym i narodowym, w chęci obrony interesów

51 Szerzej: N. Morawiec, *Andrzej Murawjow i oberprokuratorowska wizja unii brzeskiej* [w:] *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, M. Melnyk (red.), Olsztyn 2006, s. 17–30.

52 А.Н. Муравьев, *История Російскоѣ Церкви*, Санктпетербург 1845, s. 243.

53 *Ibidem*.

54 *Ibidem*, s. 341.

55 *Ibidem*.

prawosławnej ludności przed prześladowaniami oraz w postępującej latynizacji i polonizacji. Wydaje się jednak, że – pomimo wielokrotnego odwoływania się do tych funkcji – Kozaczyzna nie była siłą mogącą przeciwstawić się Rzeczypospolitej i Kościołowi katolickiemu. Dlatego też społeczność prawosławna – zdaniem badacza – swych wybawców poczęła upatrywać w rosyjskich władcach. Szczególnie doniosła w *Historii...* stała się postać Piotra I. Jak dowodził autor, pomimo zaabsorbowania ustawicznymi „bohaterskimi czynami wojskowymi” władca ten nie zapominał o „prawosławnych współwyznawcach, cierpiących na Litwie i w Polsce prześladowania od Unii i wykorzystując prawa sojusznicze, usilnie domagał się od Augusta zaprzestania prześladowań”⁵⁴. Jednak – jak przyznawał Murawjow – ze względu na wojnę ze Szwecją rosyjski car nie mógł kontrolować sytuacji konfesyjnej w Rzeczypospolitej, przez co prawa nadane przez królów polskich oraz warunki pokoju z 1686 r. „były nieustannie naruszane przez porywczą szlachtę i samowolną magnaterię Polski”. Narzekał zatem; „zbrojną ręką zabierali cerkwie i klasztory, urągali świętościom, męczyli duchowieństwo i narażali prawosławnych na takie prześladowania, jakich nigdy nie cierpieli ich Żydzi czy Mahometanie”, a w ciągu krótkiego okresu terytorium prawosławnej administracji cerkiewnej skurczyło się do jedynej eparchii mohylowskiej⁵⁵.

Przeglądając narrację Murawjowa, dostrzegamy zatem, że obrońcami prawosławia przed napierającą latynizacją i polonizacją nie byli hierarchowie czy nawet bractwa, ze swoim szkolnictwem, ale osoby świeckie – Ostrogski, a ponadto odhierarchizowany, bo przedstawiony jako działacz polityczny i zdolny pisarz, Piotr Mołyła oraz Kozacy, których bezinteresowna, jednocześnie nieudana obrona prawosławia doprowadziła do pojawienia się w procesie dziejowym kolejnego znaczącego sprzymierzeńca prawosławia – władcy Rosji. Dodajmy, iż to właśnie Świętobliwy Synod utworzony przez władcę jawił się w pracy badacza jako remedium na wszelkie bolączki

prawosławnej Cerkwi rosyjskiej i stanowił zapowiedź rozprawienia się z raskołem, wszelkimi sektami, protestantyzmem, katolicyzmem i zniechęconą unią.

I jeszcze jedno. Jest oczywiste, że „synodalna” wizja Murawjowa musiała zakwestionować soteriologiczną rolę Kozaczyzny. Należało przecież uwypuklić podmiotowość dziejową cara. Nie musiało to jednak wynikać jedynie z „oberprokuratorских planów” autora. W historiografii rosyjskiej – w miarę badań nad coraz bardziej dostępnymi materiałami źródłowymi pochodzącymi z państwowych i cerkiewnych archiwów – wiele powszechnie uznawanych interpretacji kozackich dziejów stało się nieaktualnych. Dodać należy, że w drugiej połowie XIX w. zmieniło się spojrzenie na Ukrainę i jej mieszkańców⁵⁶. Na skutek przejmowania przez Rusinów-Ukraińców ideologii romantyzmu, wzmagającej się wśród nich świadomości narodowej (m.in. na skutek ukraińskiej narodowej literatury i politycznej działalności Bractwa Cyryla i Metodego), reanimowany został – przytłumiony przez obraz „chochoła-Małorusa” – stereotyp separatysty-mazepińca⁵⁷. W historiografii państwowej zmieniło się spojrzenie na powstania kozackie i ich dziejową rolę, natomiast dawnych badaczy atakowano za brak szerszej wiedzy źródłowej i zawieranie subiektywnemu materiałowi interpretacyjnemu. Mikołaj Kostomarov w pracy *Historyczna nieprawda i zachodnio-rosyjski patriotyzm* atakował historiografię wierzącą w kamienny filar Kosińskiego, w miedzianego wołu (byka)⁵⁸ Nalewajki, zdartą skórę Pawluka, w barbarzyńskie męki Ostranina (przerobionego na Ostranicę), a pojawienie się narracji tłumaczył chęcią wyboru takich partii faktograficznych, które najbardziej przemawiają do czytającego⁵⁹.

6. Wykładowcy szkolnictwa cerkiewnego

Przejdźmy do kolejnego środowiska, tj. badaczy świeckich szkolnictwa cerkiewnego. Jednym z nich był Piotr Znamieński⁶⁰, wykładowca Akademii Teologicznej

56 A. Wilson, *Ukraińcy*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 84–87.

57 I. Torbakow, *op.cit.*, s. 120.

58 W narracjach wskazuje się także konia.

59 Н. Костомаров, *Историческая неправда и западно-российский патриотизм* [w:] *идет, Казаки. Исторические монографии и исследования*, Москва 1995, s. 376–377.

60 Na temat życia i działalności Znamieńskiego por. И. Соловьев, *Профессор П.В. Знаменский как историк Русской Церкви* [w:] П.В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–Москва 2000, s. 3–9; К.В. Харлампович, *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917; Б.М. Куницын, *Молодые годы П.В. Знаменского по его автобиографическим заметкам*, „Нижегородская старина” 2014, № 39–40, s. 45–50.

61 И. Соловьев, *Профессор П.В. Знаменский...*, s. 5–6.

62 Н.И. Солнцев, *Роль социального фактора в концепции церковной истории П.В. Знаменского*, „Ученые записки Казанского государственного университета” 2009, т. 151, Серия «Гуманитарные науки» кн. 5, ч. 2, s. 33.

63 В.А. Федоров, *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение” 2004, № 2, s. 134.

64 *Руководство к русской церковной истории*, Казань 1870 (2-е изд., 1876). Od 1888 r. miał on jeszcze cztery wydania, stając się najbardziej znanym podręcznikiem, który – jak chciał autor – miał przygotowywać do egzaminów słuchaczy akademii teologicznych. W 1891 r. decyzją Świętobliwego Synodu pracę przerobiono zgodnie z programem seminariów duchownych, przez co stała się ona oficjalnym podręcznikiem do historii Cerkwi ruskiej w tych placówkach (podręcznik ten przedrukowano w 1904 r.). Przy czym zmieniono tytuł na: *Учебник по истории Русской Церкви*. W pierwszym wydaniu dzieje kończyły się na panowaniu Elżbiety Romanowej, w drugim (1876) i trzecim (1880) – na rządach Katarzyny II i Pawła I, w czwartym (1885) i piątym (1886) zawierały dzieje władztwa Aleksandra I, a w szóstym (1888) – przerobionym – Aleksandra II. В.А. Федоров, *op.cit.*, s. 136.

w Kazaniu. Jako reprezentanta świeckiego środowiska historyków fascynowały go przemiany w łonie XIX w. nauki historycznej, zarówno rosyjskiej, jak i – często niedostępnej, poddanej cenzurze – „zachodniej”. Naukę historyczną pragnął analizować w kontekście nowych prądów filozoficznych i założeń metodologicznych, jednocześnie zaznaczał, by w badaniach zachować chrześcijański (prawosławny) pierwiastek. Sugerował także, aby odejść od historii faktograficznej, a rozpatrywać historię w kontekście przyczynowo-skutkowym, poszukiwać wewnętrznych związków zachodzących między wydarzeniami, analizować szersze, społeczne procesy⁶¹. Przede wszystkim zaś „starał się pokazać historię Cerkwi – jak przekonywał Nikołaј Sołncew – nie tyle przez pryzmat cerkiewno-hierarchicznej polityki, ile ewolucji społeczeństwa wierzących”⁶². Przesłał zatem analizować losy jedynie patriarchów i metropolitów, a zainteresował się – pomijanymi wcześniej – dziejami duchowieństwa parafialnego (białego), cerkiewną oświatą, relacjami na linii Cerkiew–państwo, działalnością misyjną Cerkwi, dawnymi obyczajami i wierzeniami itd.⁶³ Nie trzeba zatem dodawać, że jego intelektualną działalnością „interesowali” się zarówno oberprokuratorzy, synodalni urzędnicy, jak i „uczni monachowie”.

Głównym dziełem Znamieńskiego był wydany w 1870 r. *Przewodnik po historii ruskiej Cerkwi*⁶⁴. Badacz odszedł od owej historii „patriarchów i metropolitów”, jednocześnie starając się uchwycić związki zachodzące między faktami dziejowymi, studiował Kozacyznę, rozpatrując przemiany zachodzące w Rzeczypospolitej, państwie carów i ówczesnym ruskim (rosyjskim) prawosławiu. Nie gloryfikował przywódców kozackich i rozpoczął świadomie operować kategorią „społeczności kozackiej”. Dowodził, że po śmierci ks. Ostrońskiego oraz w wyniku polonizacji i latynizacji szlachty ruskiej jedyymi obrońcami prawosławia z początkiem XVII w. byli Kozacy. Rzeczpospolita wykorzystywała ich siłę militarną do walki z Turcją, ale także... z Rosją. Zauważmy, że

wcześniejsi badacze unikali takich stwierdzeń. Co więcej, badacz sugerował, iż po 1596 r. polsko-katolickie prześladowania względem prawosławnych Rusinów osłabły. Tłumaczył to faktem, że „państwu byłoby nietaktownie w takiej chwili rozdrażniać prześladowaniami Małorusinów za wiarę, tym bardziej że na stepach Ukrainy, po ustanowieniu unii, z ogromną siłą wzrastała potęga Kozaków”, oraz działalnością hetmana Sahajdaczego, który „umiał powstrzymać fanatyzm Polaków do samej swojej śmierci”. Znamieński pragnął także przeanalizować postawę Kozaczyzny względem Polaków i Rosjan. Zaznaczał, że wykorzystywane przez Rzeczpospolitą niższe warstwy społeczeństwa, uciekając do Kozaków, „unosząc z sobą wielką nienawiść do państwa polskiego”, odegrały znaczną rolę w walce o narodowość (*narodnost*). Jednak siła owych ruchów nie przecho- dziła granic „Małorosji”, a co ważniejsze, Kozacy – jak zauważał – „z powodu grubiańskości i ordynarności byli dalece nieprzydatni dla współczesnej walki religij- nej z unią”. Dlatego też w dalszych wywodach lansował tezę „samotnej walki” prawosławnej Cerkwi przeciw unii „duchowym orężem”, a co istotne, sugerował – rozwijając koncepcję Filareta – że ciągła walka religijna wzmocniła Cerkiew. Uważał, że prawosławie zwyciężyło tylko dzięki własnej pomocy, bez udziału sił zewnętrznych (tj. Kozaków), które miałyby bronić Cerkwi. Główną podpórę w tej walce – jako intelektualista – widział w cerkiewnym piśmiennictwie, którego zadaniem była polemika z pro- unijnie nastawionymi pracami autorów katolickich, także w działalności oświatowej i publicystycznej cerkiewnych bractw oraz prawosławnych klasztorów⁶⁵.

Na zakończenie analiz zwróćmy uwagę na jeszcze jed- nego badacza świeckiego, autora podręcznika – Aleksan- dra Dobrokrłońskiego. Mimo że jako syn duchownego prawosławnego od dzieciństwa przygotowywany był do kariery duchownej, nie zdecydował się na przyjęcie święceń⁶⁶. Był wykładowcą Moskiewskiego Seminarium Duchownego i uniwersytetów w Moskwie i Odessie.

65 П. Знаменский, *op.cit.*, s. 201.

66 Na temat życia i twórczości Dobro- krłońskiego por. И. Соловьев, *Профес- сор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви* [w:] А.П. Доброклон- ский, *Руководство по истории Рус- ской Церкви*, Москва 2001, s. I–X.

67 *Руководство по истории русской церкви* (wyd. 1: 1884; wyd. 2: 1886, wyd. poprawione, Riazan 1889; wyd. 3: Moskwa 1889; wyd. 4: Moskwa 1893).

68 И. Соловьев, *Профессор А.П. Доброклонский...*, s. X.

69 N. Morawiec, *Historyk – władza – religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokrłońskiego* [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, A. Odrzywolska-Kidawa (red.), Warszawa 2010, s. 229–240.

70 [Н.Н. Бантыш-Каменский], *Историческое извѣстiе о возникшей въ Польшѣ Унiи съ показанiемъ начала и важнѣйшихъ, въ продолженiе оной чрезъ два вѣка приключенiй, паче же бывшемъ отъ Римлянъ и Унiатовъ на благочестивыхъ тамошнихъ жителей гоненiи, по Высочайшему блаженныя памяти Императрицы Екатерины II, повелѣнiю, изъ хранящихся Гасударственной Коллегии Иностранныхъ дѣлъ въ Московскомъ Архивѣ актовъ и разныхъ историческихъ книгъ, дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ Николаемъ Бантышемъ-Каменскимъ 1795 года собранное*, Moskwa 1805.

71 А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Moskwa 2001, s. 437.

Najbardziej znanym w rosyjskim środowisku intelektualnym dziełem Dobrokrłońskiego był *Podręcznik do historii Cerkwi Ruskiej* (1887)⁶⁷. Synod zaliczył go w poczet środków dydaktycznych wykorzystywanych w seminariach duchownych⁶⁸.

Omawiając problem Kozaczyzny w pracy Dobrokrłońskiego, można zauważyć, że wiele wywodów przepisał on z prac Filareta Gumilewskiego i Makarego Bułgakowa. Okres pounijny ujął jako nieprzerwaną walkę społeczeństwa prawosławnego – pozbawionego metropolity i hierarchów – z nowo powstałym Kościołem unickim⁶⁹. Ukazywał prześladowania strony prawosławnej przez katolików (Jozafat Kuncewicz), przywłaszczanie sobie przez nich cerkiewnych stanowisk i majątków biskupich, świątyń, klasztorów. Natomiast na potrzeby swojej narracji wybierał – szczególnie z pracy Nikołaja Bantysz-Kamieńskiego⁷⁰ – te fragmenty, które najbardziej odpowiadały wizji martyrologii ludności prawosławnej pod panowaniem katolików i unitów. Charakterystyczne są wywody autora dotyczące przyczyn powstań kozackich. Pisał:

Liczne napady katolików i unitów na prawosławnych mieszczan, prześladowania chłopów przez panów, grabieże i mordy dokonywane przez polskich żołnierzy, którzy powracali z Rosji po Smucie, samowola i nienawiść do wszystkiego, co ruskie i prawosławne, znęcanie się księży nad prawosławnymi chłopami, których po 20 i więcej ludzi zaprzęgano do powozów, żeby wozili księży na kazania z miejsca na miejsce, oddawanie pod sąd i zamykanie do więzień w niczym niewinnych prawosławnych itd. – to zwykła codzienność. Nieszczęśliwej Małorosji, gdzie nieraz Kozacy podejmowali powstanie w obronie popieranej przez siebie wiary i wolności, wypadło doświadczyć na sobie tego przerażającego bestialstwa, którym charakteryzował się katolicki fanatyzm i polska mściwość⁷¹.

Badacz nie zapomniał jednak dodać – zgodnie z interpretacją dziejów lansowaną przez współczesnych mu badaczy – że „jak zwykle samowola i bunty nie przynosiły pożytku, przeciwnie, pogarszały położenie prawosławnych, mszczono się na nich z całym okrucieństwem”. Co ciekawe, także u Dobrokłońskiego Kozacy nie byli jedyną siłą mogącą obronić Ruś i jej Cerkiew. Zgodnie z namysłami „uczonych mnichów” autor wywyższał w tym dziele rolę hierarchii, manierą „oberprokuratorowską” akcentował znaczenie carów/cesarzy i Świętobliwego Synodu, ale także ruskiej szlachty (Ostrogi), mieszczaństwa (bractwa), teologów-intelektualistów (publicystyka okołounijna). Przede wszystkim zaś nie gloryfikował kozackich „mas”, akcentował raczej rolę powstańczych przywódców (Chmielnicki). Rozumiał bowiem, iż każdy kozacki zryw skutkował surowymi represjami ze strony polsko-katolickiej. „Ale jak zwykle – pisał – samowola i powstania nie przynosiły pożytku, przeciwnie – pogarszały położenie prawosławnych, mszczono się na nich z całym okrucieństwem”⁷². W tym kontekście warto zauważyć, że chociaż rosyjscy badacze podkreślali wysoką wartość naukową pracy Dobrokłońskiego, zwracali także uwagę na jej niedostatki: „przesadny obiektywizm, suchą wstrzemięźliwość wobec ideowych naświetleń i pryncypialnych ocen przedstawionych faktów”⁷³. Można także zasugerować, iż – jako wykładowca akademicki zdający sobie sprawę z konieczności rozpatrzenia jego pracy przez oberprokuratorowsko-mniszą procedurę cenzury – obawiał się on wprowadzania własnych sądów, pragnął natomiast dziejową narrację wypełnić namysłami pochodzącymi z różnych dzieł badaczy „synodalnych”.

72 *Ibidem*, s. 441.

73 А.В. Каргашев, *Очерки по истории русской Церкви*, т. 1, Санкт-Петербург 2004, s. 47–48.

Zakończenie

Podsumujmy dotychczasowe rozważania. Ustrój synodalny wyznaczył egzystencję rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, a także – rozwijającej się w jej ramach – nauki historycznej. Doszło do ukształtowania się środowisk:

oberprokuratorowskiego, „uczonych mnichów”, świeckich wykładowców szkolnictwa teologicznego. Poszczególni ich reprezentanci zajmowali się działalnością badawczą, wydawali źródła, studiowali różne aspekty cerkiewnych dziejów, opracowywali wielotomowe syntezy, ale i pisali podręczniki szkolne oraz akademickie wykorzystywane w cerkiewnej oświacie. Przy czym – jak starałem się ukazać – przynależność badaczy do określonych środowisk wyznaczała takie, a nie inne namysły dziejowe. „Uczeni mnisi” akcentowali przewodnictwo zakonnych hierarchów w polityce i administracji cerkiewnej, hegemonię nad rosyjskimi duszami, ale także wyłączność na badania z dziedziny teologii i cerkiewnej historii. Nie dziwi zatem, że pomimo ukazywania krwawego obrazu dziejów Kozaczyzny akcentowali czołową rolę prawosławnego duchowieństwa w dziele ochrony Cerkwi przed napierającą polonizacją i latynizacją. Martyrologium Zaporozców zaistniało także w dziełach historyków „oberprokuratorowskich”. Chcąc jednakże udowodnić poprawność reformy synodalnej, twierdzili, iż jedynie car, jako podmiot dziejów, był głównym obrońcą prawosławnych, nie tylko ostatecznie zjednoczył Ruś z Rosją, ale i unitów z prawosławiem. Historycy świeccy natomiast – pragnący wyznaczyć (właściwie wywalczyć) swoje miejsce w ramach nauki „synodalnej” – występowali przeciw izolowaniu teologicznych i historycznych aspektów nauki cerkiewnej od wpływów świeckich. Wskazywali jednocześnie na prawosławny wymiar własnej twórczości. Znamieński zatem nie wpisał Kozaczyzny w dzieje „patriarchów i metropolitów”, rozpoczął badania nad egzystencją „społeczności kozackiej”, pragnął zrozumieć ich „prawosławność”, zmienny stosunek do Polaków i Rosjan. Natomiast – jak doskonale ukazał przykład Dobrokręckiego – badacze świeccy przyjęli jeszcze inną manierę. Zrezygnowali z możliwości prowadzenia naukowego dyskursu i pomimo płynących z zewnątrz – niezmiernie pobudzających historyczną refleksję – metodologicznych innowacji „okopali się na bezpiecznych pozycjach” poprzez

dobieranie niegroźnych dla cenzury obrazów dziejowych. Nie zapominajmy także, iż przedstawionych wyżej narracji nie sposób zrozumieć bez głębokiej refleksji nad przemianami polityki konfesyjnej i historycznej państwa rosyjskiego, nad rolą społeczności polskiej i Kościoła katolickiego czy rozwojem rosyjskiej i „zachodniej” nauki historycznej. Myślę, że studiowanie fluktuacji owych zaporoskich obrazów w historiograficznych narracjach powinno być związane z określonym namysłem. Ważne jest bowiem prezentowanie interpretacyjnego zasobu kozackich dziejów, a także ukazanie kulturowego mechanizmu jego konstruowania.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Доброклонский А.П., *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001.
- Знаменский П.В., *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–Москва 2000.
- Муравьев А.Н., *История Российской Церкви*, Санктпетербург 1845.
- Платон (Левшин), *Краткая церковная Российская история сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 2, Москва 1823.
- Филарет (архиеп.), *Сокращенная история русской церкви*, Санкт-петербург 1869.

OPRACOWANIA

- Drozdek A., *Feofan Prokopovich: from theology to politics*, „Studia Gdańskie” 2010, vol. 27, s. 179–201.
- Franz M., *Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulaty badawcze* [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*, H. Stańczyk (red.), Toruń 2002, s. 233–239.
- Franz M., *Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań* [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. 2, B. Miśkiewicz (red.), Poznań 1998, s. 83–99.
- Kościółek A., *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020.
- Morawiec N., *Andrzej Murawjow i oberprokuratorowska wizja unii brzeskiej* [w:] *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, M. Melnyk (red.), Olsztyn 2006, s. 17–30.
- Morawiec N., *Between the royal throne and the royal doors. Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the synodal period and the historiography of the so-called learned monks* [w:] *Boym et cetera*, A.W. Mikołajczak, M. Miazek-Męczynska, R. Dymczyk (eds.), Poznań 2015, s. 147–174.
- Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”* [w:] *Crossroads. From Rus’ to ...*, R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (eds.), Częstochowa–Humań–Poznań 2015, s. 103–123.
- Morawiec N., *Historiografia synodalna, historiografia oberprokuratorowska, a metafora synodalności. Z badań nad prawosławną nauką historyczną okresu/ustroju synodalnego* [w:] *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев’ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.)*, Київ 2011, s. 124–133.

- Morawiec N., *Historyk – władza – religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokróńskiego* [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, A. Odrzywolska-Kidawa (red.), Warszawa 2010, s. 229–240.
- Morawiec N., *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, s. 103–114.
- Morawiec N., *Unia brzeska w twórczości historycznej Platona Lewszyna* [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski (red.), Olsztyn 2006, s. 193–215.
- Nagielski M., *Stan badań nad Kozaczyzną w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej (1998–2001)* [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*, H. Stańczyk (red.), Toruń 2002, s. 240–245.
- Szyndler B., *Powstanie Bohdana Chmielnickiego w świetle historiografii polskiej*, „Південний Архів (Історичні науки)” 2004, вып. 16, s. 23–31.
- Torbakow I., *Swój czy obcy? Stereotyp Ukraińca w Rosji XVII–XVIII wieku*, „Zeszyty Historyczne” 1998, z. 125, s. 116.
- Wilson A., *Ukraińcy*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2002.
- Багро С.О., *Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2013, т. 143, s. 48–55.
- [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Историческое извѣстiе о возникшеи въ Польшии Унiи съ показанiемъ начала и важнѣйшихъ, въ продолженiе оной чрезъ два вѣка приключенiй, паче же бывшемъ отъ Римлянъ и Унiятъ на благочестивыхъ тамошнихъ жителей гоненiй, по Высочайшему блаженныя памяти Императрицы Екатерины II, повелѣнiю, изъ хранящихся Государственной Коллегии Иностранныхъ дѣлъ въ Московскомъ Архивѣ актовъ и разныхъ историческихъ книгъ, дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ Николаемъ Бантышемъ-Каменскимъ 1795 года собранное*, Москва 1805.
- Благовидов Ф.В., *Обер-прокуроры Святейшего синода в XVIII и в первой половине XIX столетия: (отношения обер-прокуроров к Св. синоду): опыт церковно-исторического исследования*, Казань 1900.
- Введенский Р.М., *Платон Левшин, митрополит Московский* [w:] *Великие духовные пастыри России*, А.Ф. Киселева (red.), Москва 1999, s. 397–425.
- Дорошенко Д.І., *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія, Політологія, Право*, Київ 1996.
- Историческія сочиненія о Малороссiи и Малороссiянахъ Г.Ф. Миллера, бывшаго исторiографа російскаго, писанныя на русскомъ*

- и нѣмецкомъ языкахъ и хранящіяся въ московскомъ главномъ Аривѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, Москва 1846.
- Карташев А.В., *Очерки по истории русской Церкви*, т. 1, Санкт-Петербург 2004.
- Кириллова Т.К., *Русская историография петровских реформ*, „Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России” 2005, № 1 (25), s. 47–51.
- Колесник І.І., *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*, Київ 2000.
- Костомаров Н., *Историческая неправда и западно – российский патриотизм* [w:] *ідет*, Казаки. Исторические монографии и исследования, Москва 1995, s. 367–378.
- Куницын Б.М., *Молодые годы П.В. Знаменского по его автобиографическим заметкам*, „Нижегородская старина” 2014, № 39–40, s. 45–50.
- Лебедев А.П., *Взгляд на условия развития церковно-исторической науки у нас* [w:] „Великий и в малом...”. Исследования по истории Русской Церкви и развития русской церковно-исторической науки, Санкт-Петербург 2005, s. 96–113.
- Лебедева Ю.О., *Питання виникнення козацтва в сучасній українській історіографії*, „Сіверщина в історії України” 2015, вип. 8, s. 102–106.
- Лобанова И.В., *Иерархия Русской Православной Церкви и синодальная система (конец XIX – начало XX вв.)* [w:] *Церковь в истории России*, сб. 6, Е.В. Белякова (ред.), Москва 2005, s. 197–207.
- Мишанов С.А., *Полковник И.В. Болдин – первый обер-прокурор Синода*, „Военный академический журнал” 2014, № 4 (4), s. 29–41.
- Моравець Н., *Козаки-запорожці в підручниках до історії руської Церкви (1805–1917)* [w:] *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006 р.)*, Київ 2007, s. 28–34.
- Муравьев А.Н., *История Российской Церкви*, Санктпетербург 1838.
- Муравьев А.Н., *Письма о богослужении. Издание в двух томах*, т. 1, Москва 1993.
- Никитин Н.И., *Учебные пособия по истории казачества и некоторые проблемы современной историографии*, „Российская история” 2019, вып. 4, s. 148–164.
- Панченко А.М., *О смене писательского типа в петровскую эпоху*, „XVIII век” 1974, т. 9, s. 112–128.
- Перевощиков В.М., *Материалы для Истории Российской словесности. Феофан Прокопович 1 (1822)* [w:] *Русская литература в восприятии казанской интеллигенции. Учеб. пособие: хрестоматия*, Л.Я. Вороновой, М.М. Сидоровой (ред.), Казань 2013, s. 108–112.

- Осипов А.И., *Что такое учёное монашество? По творениям и письмам святителя Игнатия (Брянчанинова)*, „Богословский вестник” 2019, № 4 (35), s. 118–129.
- От издательства [w:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, s. I–VI.
- Раев М., *Соблазны и разрывы: Георгий Флоровский как историк русской мысли* [w:] Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ, Ю.П. Сенокосова (ред.), Москва 1995, s. 241–297.
- Римский С.В., *Российская Церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов)*, Москва 1999.
- Синодальный комитет по взаимодействию с казачеством и Учебный комитет Русской Православной Церкви провели вебинар, посвященный преподаванию истории казачества в духовных школах, „Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата” 31.10.2020, <http://www.patriarchia.ru/db/text/5713532.html> [dostęp: 3.05.2021].
- Смолич И.К., *История Русской Церкви, 1700–1917* [w:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, А.В. Назаренко (ред.), Москва 1996, s. 150–173.
- Солнцев Н.И., *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Серия История” 2003, вып. 1 (3), s. 154–161.
- Солнцев Н.И., *Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX веков*, Нижний Новгород 2005.
- Солнцев Н.И., *Роль социального фактора в концепции церковной истории П.В. Знаменского*, „Ученые записки Казанского государственного университета” 2009, т. 151, Серия «Гуманитарные науки» кн. 5, ч. 2, s. 31–36.
- Соловьев А.А., *Академик Е.Е. Голубинский в интерьере эпохи*, „Интеллигенция и мир: российский междисциплинарный журнал” 2020, № 3, s. 101–114.
- Соловьев И., *Профессор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви* [w:] А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001, s. I–X.
- Соловьев И., *Профессор П.В. Знаменский как историк Русской Церкви* [w:] П.В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–Москва 2000, s. 3–9.
- Федоров В.А., *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение” 2004, № 2, s. 132–138.

- Феофан [Е. Прокопович], *История императора Петра Великаго от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. Сочиненная Феофаном Прокоповичем, после бывшим архиепископом Великаго Новагорода и Великих Лук. Изданная с обретающагося, в Кабинетской архиве дел его императорскаго величества...*, изд. второе, Москва 1788.
- Харламповичъ К.В., *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917.
- Храпко-Магала М.В., *Переиздания литературного наследия Ф. Прокоповича в XVIII–XX вв. и проблемы редактирования*, „Текст. Книга. Книгоиздание” 2012, № 2, s. 69–77.
- Шуба О., *Релігія в етно-національному розвитку України (політологічний аналіз)*, Київ 1999.
- Юрченко И.Ю., *История изучения казачества в отечественной и эмигрантской историографии XV–XX столетий: Историография казачества*, Кн. 1: *Монография*, Москва 2013.
-